
НАЦІОНАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР ЯК ОБ'ЄКТ НАУКОВИХ СТУДІЙ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Лаврик О. В., Ткаченко І. В.

DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-425-2-37>

ВСТУП

У часи тотальних глобалізаційних трансформацій проблема національного характеру викликає підвищений інтерес у філософії, культурології, історії, політології, філології, психології та інших науках (наукові студії Т. Гетало¹, П. Гнатенка², І. Грабовської³, М. Пірен⁴, А. Швецової⁵ та інших). У складних геополітичних умовах загострюються питання вивчення внутрішніх підвалин українського суспільства та виявлення його особливостей, тому виникає необхідність створення загальноукраїнського інтелектуального діалогу з приводу того, якою була, є і може бути українська людина. Особливо ці питання загострюються під час теперішньої російсько-української війни.

Проблема специфіки національної духовності важлива не лише в загальнотеоретичному, але й літературознавчому плані, оскільки на сучасному етапі етнопсихологічний аналіз художніх творів багатьох українських митців видається досить перспективним. При цьому важливо простежити історію студіювань «колективної психології народу» як вітчизняними, так і зарубіжними вченими, а також дослідити естетичну концепцію національного характеру в науках про художню творчість, феномен якої сам по собі є складним і багатомірним явищем.

¹ Гетало Т. Онтологія ментальності: філософсько-культурологічний аналіз : автореф. дисерт. на здобуття наук. ступеня кандидата філософ. наук. : 09.00.04. Х., 1999. 22 с.

² Гнатенко П. Український національний характер. К. : ДОК-К, 1997. 116 с.

³ Грабовська І. Проблема засад дослідження українського менталітету та національного характеру. *Сучасність*. 1998. № 5. С. 58–70.

⁴ Пірен М. Основи етнопсихології. К. : Друкарня МВС України, 1998. 440 с.

⁵ Швецова А. Національний характер як феномен культури. Сімферополь : Таврія, 1999. 264 с.

1. Розвиток концептуальних засад вивчення українського національного характеру

Інтенсифікація наукових досліджень, присвячених психологічним особливостям українського етносу, обумовила появу широкого діапазону тлумачень взаємопов'язаних термінів «ментальність», «менталітет» та «національний характер»⁶. Зокрема, «ментальність» трактують як психологічний тип спільноти, характер нації, вихідну матрицю світорозуміння; як психоповедінкові архетипи чи картину світу народу, умонастрій тощо⁷. Під «національним характером» найчастіше розуміють або притаманний представникам конкретної нації набір основних особистісних рис⁸, узагальнення поширеного соціально-психологічного типу чи культурно-історичної цілісності на певному етапі розвитку⁹, або систему уявлень, вірувань та цінностей, що існують в етносі. Це «темперамент, душа, психологія, вдача певної соціальної чи етнічної єдності в поєднанні зі специфікою світосприйняття взагалі»¹⁰.

Наведені визначення доводять, що розмежувати поняття «ментальність» та «національний характер» досить складно. Термінологічна плутанина у цьому випадку є безпосереднім результатом ігнорування шляхів виникнення та функціонування базових понять. Так, «ментальність» з'являється та розвивається в межах французької традиції (соціологічна школа Е. Дюркгайма, Л. Леві-Брюля). До широкого наукового обігу її ввели засновники «нової історичної науки» (школи «Анналів») М. Блок, Л. Февр, Ж. Ле Гофф та їх наступники (Ф. Арієс, М. Вовель, Ж. Дюбі, Р. Мандру), які, очевидно, запозичили це поняття із досліджень Л. Леві-Брюля, проте змінили його змістове навантаження. Л. Леві-Брюль визначав цим терміном «пралогічне мислення», а М. Блок та Л. Февр – колективну психологію суспільств на стадії цивілізації. У річищі цих поглядів «ментальність» поставала своєрідним способом масово-індивідуального історичного мислення, бачення історії, конкретно-історичною формою

⁶ Лаврик О. Ментальність та національний характер: проблема засад дослідження (літературознавчий аспект). *Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Філологія.* № 557. Х., 2002. С. 327–331.

⁷ Лисий І. Менталітет і духовна культура українців. *Філософська і соціологічна думка.* 1995. № 11–12. С. 39.

⁸ Грабовська І. Проблема засад дослідження українського менталітету та національного характеру. *Сучасність.* 1998. № 5. С. 61.

⁹ Нарівська В. Національний характер в українській прозі 50–70-х років ХХ століття. Дніпропетровськ: В-во ДДУ, 1994. С. 5.

¹⁰ Грабовська І. Проблема засад дослідження українського менталітету та національного характеру. *Сучасність.* 1998. № 5. С. 58.

«колективного неусвідомленого»¹¹. Використовуючи поняття «ментальність» як одне із центральних у науково-дослідному інструментарії своїх студій, французькі вчені передбачали те, що розуміння людської творчості (зокрема історичної) неможливе без урахування глибин духовної сутності людини.

Досліджувати ментальні пласти означало вивчати багатогранну «картину світу», яка притаманна конкретному суспільству на певному історичному етапі. Тому пам'ятки мистецтва і літератури, що відбивають колективні уявлення та ідеї, фольклор, світ жестів та ритуалів, набували особливої ваги для вчених, які фокусувалися, перш за все, на таких формах колективної свідомості, як «образ почуттів та думок», ставлення до природи, переживання часу і простору, уявлення про смерть та потойбічне життя. Усі ці елементи взаємопов'язані та створюють певну цілісність. Вивчення такої «моделі світу» або його «картини» можливе як на макронаціональному рівні, так (що показово) і на рівні окремої соціальної групи чи індивіда.

Витоки історії студій «національного характеру» доцільно вбачати в утопічній концепції розуміння нації, народу, обґрунтованій представниками німецького романтизму (І. Гердер, Вільгельм та Фрідріх Шлегелі, Якоб та Вільгельм Грімми) та історичної етнопсихології (М. Лацарус, Х. Штейнталь). Основні ідеї німецької школи психології народів у середині XIX ст. полягали в тому, що рушійною силою історії є народ («дух цілого») з його характером, який проявляється в тільки йому властивих рисах народного життя, у його мистецтві, релігії, мові та звичаях. Згодом ця точка зору була оскаржена В. Вундтом, який наголошував, що єдиної колективної душі в природі не існує, а тому вивчати необхідно колективну творчу діяльність індивідів.

На думку А. Швецової, «можливість і глибина пізнання людиною інших людських особистостей, відмінних від неї, прямо пропорційна її власній здатності до саморефлексії, самоусвідомлення та самоаналізу»¹². Дія цієї загальнопсихологічної закономірності спостерігається й у національному характері. Таким чином, між здатністю досягнути своєрідність інших етносів і щаблем розвитку власної національної самосвідомості існує безпосередній зв'язок. Наочним підтвердженням цього стає традиція історичних свідчень. Можна констатувати, що якраз на добу найактивніших процесів національно-

¹¹ Кравченко П. Інтеграція ментальності та історизму в практиці історичної освіти. Практична філософія. 2001. № 1. С. 212.

¹² Швецова А. Національний характер як феномен культури. Сімферополь : Таврія, 1999. С. 42.

культурного самовизначення припадають численні розвідки відносно інших етносів та особливостей їх буття.

В Україні зацікавлення національними питаннями особливо активізується на початку XIX ст. З цього приводу О. Субтельний писав: «Однією з найбільш захоплюючих концепцій, що їх висунули інтелектуали цього часу, була концепція нації (національної свідомості). Вона являла собою цілком новий спосіб не лише тлумачення суспільства, а й впливу на його поведінку»¹³. Поява такого інтересу, безумовно, спиралася на певні світоглядні передумови, чільне місце серед яких посідали філософські настанови романтизму. Батьківщиною цього напрямку, що був реакцією на кризу просвітницької свідомості та її ідеалів, стала Німеччина, в якій на межі XVIII–XIX століть виявилася гострою проблема національного самовизначення. Романтизм висунув на перший план інтерес до минулих часів і позараціональних, стихійно-творчих, передусім чуттєвих чинників людської природи (І. Гердер, І. Гете, В. Вакенродер, Ф. Новалис, Л. Тік, Ф. Шеллінг та інші). Визначною рисою романтиків, попри цілісне художньо-естетичне сприйняття світу, було їх зацікавлення фольклором, народним життям, його архаїчними та звичаєвими формами (ієнський та гейдельберзький гуртки). Безпосереднім продуктом цього інтересу стала фольклористика, збирання і вивчення народних казок, пісень та святкових обрядів. Разом із тим виникає відомий концепт «духу народу», який повинен був висловити внутрішні витоки народної єдності, самотності й життєспрямованості. Романтики тлумачили індивідуальний дух як проєкцію колективного, тобто такого, що зароджується в глибині віків і тягнеться в безкінечність, духовного начала.

На рисах німецького романтизму вважаємо доцільним зупинитися окремо, оскільки саме він був однією із передумов актуалізації досліджень національного характеру в Україні XIX ст. Особливий вплив на українську суспільну думку мали передромантичні філософські погляди І. Гердера, який наголошував, що людська цивілізація існує не в загальних та універсальних, а в конкретних національних проявах. Підкреслюючи історичну неповторність кожної нації та особливо зосереджуючись на самотній культурі селянства, дослідник прийшов до висновку, що саме поезія народу виступає найбільш сильним та своєрідним виявом його духу. Прикметно, що І. Гердер перший із західних філософів зацікавився слов'янськими культурами. В одній зі своїх праць він писав, що «колись Україна стане новою Грецією. Прийде день, і постануть перед усіма це прекрасне

¹³ Субтельний О. Історія України. К. : Либідь, 1993. С. 279.

небо, цей життєрадісний народний дух, ці природні музичні обдарування, ця родюча земля»¹⁴.

Іншим німецьким філософом, романтизм та панестетизм якого гармоніювали з намаганнями української інтелігенції ідеалізувати селянство як носія чистоти мови, звичаїв, духу народу (П. Куліш, В. Липинський), був Ф. Шеллінг. Спираючись на ідеалістичну концепцію людини Г. Гегеля, романтичну націософію І. Гердера, антропологію В. Гумбольдта, Ф. Шеллінг обґрунтував феномен міфу як предмет наукового пізнання. Учений заперечував спроби витлумачувати міфологію у зв'язку з історичним розвитком народів. Натомість він пропонував інтерпретувати не міф у контексті історії, а навпаки – історію народу пояснювати із позицій міфології як «свідомості народу-індивіда». Ця ідея Ф. Шеллінга надихнула багатьох романтиків ХІХ ст. на пошуки в царині міфології розв'язань найсокровенніших проблем, а то й на індивідуально-авторську міфотворчість у літературі, філософії, мистецтві.

Фрідріх і Вільгельм Шлегелі найважливішою частиною історії вважали літературу, яка, на їх думку, була свого роду народною енциклопедією. З цього приводу Ф. Шлегель зауважував, що через знайомство з літературою народу ми вчимося осягати його дух, умонастрій, образи думок і почувань, рівень культури, тобто самобутнє народне існування. Такої точки зору дотримувалися і Якоб та Вільгельм Грімми, які втіленням «духу народу» вважали його неусвідомлену творчість. У цьому контексті народ і нація були тими явищами дійсності, які володіли насамперед реально історичними, а поміж того, специфічно культурними аспектами.

Пошук нових форм у художньому опрацюванні дійсності привів німецьких романтиків до потрактування людини як гармонійного поєднання загального, суспільного та індивідуального, особливого. Зацікавленість неповторністю різних народів світу в їх природному стані та середовищі існування, ідеї І. Гердера та сповідувачів романтизму зумовили інтерес науки до першовитоків фольклору й генези художньої свідомості зокрема і тим самим дали засади для утвердження німецької спільноти як нації.

Зауважимо, що процеси національного самовизначення ХІХ ст. були притаманні не лише Німеччині, а й Європі загалом. У цьому контексті доцільно згадати представників англійського романтизму, що був презентований так званою «озерною школою» (В. Вордсворт, С. Колрідж, Р. Сауті) та іншими митцями, французького романтизму (Р. Шатобріан, Б. Констан, А. Ламартін, В. Гюго), італійського (Дж. Леопарді, Н. Фосколо, А. Мандзоні), іспанського, польського та інших країн.

¹⁴ Гердер Й. Ідеї до філософії історії людства. К. : Наука, 1977. С. 470–471.

У цю загальну модель вписується й еволюція українського романтичного мистецтва, з яким пов'язані перші присутні студії про специфіку національної свідомості та характеру народу (М. Цертелєв, М. Максимович, І. Срезневський, П. Лукашевич, П. Куліш, М. Костомаров, М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький та інші).

Деякі дослідники (А. Швецова, В. Янів) відстоюють думку про те, що в українській культурі намагання виділити певні риси характеру українців відомі ще з часів Київської Русі. Прикладом цього, як вони вважають, може бути «Повість временних літ», в якій уже є відомості про особливі риси вдачі слов'янських племен і зазначено, що всі ці племена мали свої звичаї і закони, своїх батьків, кожен свій норів і побут. Принципи рівності, справедливості, працьовитості, честі та солідарності, миролюбності та високої духовності як необхідні для формування вдачі українців проголошували Володимир Мономах, Данило Заточник, К. Транквіліон-Ставровецький, К. Сакович, Х. Філалет, І. Вишенський та інші мислителі¹⁵. З нашої точки зору, у художніх полотнах згаданих авторів, дійсно, простежується намагання досягнути прикмети внутрішнього світу українців, але вагу цих спроб не варто перебільшувати, адже кожен літературний твір, по суті, є зануренням в глибини Духу.

Проблема характеру українського народу як теоретично-світоглядна набуває актуальності на межі XVIII-XIX століть, коли перед українцями гостро постало питання національного відродження, формування національної ідеї, створення програм соціального та національного визволення. Саме в цей час діячі вітчизняної культури починають не лише описувати, а й осмислювати історичні події, зокрема козаччину, аналізувати стосунки українців із поляками та росіянами, виокремлювати специфічні риси української вдачі («Історія Русів», «Енеїда» І. Котляревського).

Посиленою увагою до минулого народу, його історії, духовних і матеріальних цінностей особливо характеризується початок XIX ст., коли з'являються спроби теоретичного синтезу етнодиференціюючих та етноінтегруючих чинників свідомості власного народу. Відкидаючи традицію раціонального пізнання, романтики помічають у різних сферах буття внутрішні протилежності, антитези насамперед в людині, в історичному процесі та в соціальному житті.

Зацікавлення історією та народним побутом обумовлює збирання, обробку та видання історичного й етнографічного матеріалу (збірки української народної поезії М. Цертелєва (1819), М. Макси-

¹⁵ Швецова А. Національний характер як феномен культури. Сімферополь : Таврія, 1999. 264 с.

мовича (1827, 1834), І. Срезневського (1833–1838), П. Лукашевича (1836), на Західній Україні 1837 р. виходить «Русалка Дністрова»). Наголосимо, що вітчизняні дослідники та збирачі фольклору не лише передавали зміст творів, але, виходячи з нього, намагалися змалювати узагальнений образ українця, довести, що українська нація має право на свою окремішність, свою власну історію, культуру, політику та державу (гурток І. Срезневського в Харкові).

Перші спроби осмислити феномен характеру народу через призму світоглядного, соціального та політичного аспектів здійснили представники Кирило-Мефодіївського братства. Наприклад, М. Костомаров у праці «Слов'янська міфологія» (1847) розкривав сенс характеру народу та його світобачення на основі народнопоетичної символіки. Мисленник виокремив три основні сфери світогляду українців: духовну (ставлення до Бога та природи), історичну (погляди на минуле та рідну історію) і суспільну (оцінка особливостей суспільних відносин у різні епохи). Такий підхід дозволив вченому простежити зміну «символів» українського національного характеру в різні часи від козака (воїна, захисника), який поступається образіві чумака, до селянина, що символізує повну втрату колишньої войовничості та відваги. М. Костомаров одним із перших констатував провідні риси українців: індивідуалізм, чуттєвість, замилювання природою, актуалізувавши національно-самобутнє, домінантне для рідного народу в системі історично зумовленого світобачення та способів організації життя.

У доробку Т. Шевченка особливості культури, світовідчуття українців осмислювалися у низці поетичних творів, яким притаманний філософський погляд на проблеми націосвідомості. Як і інші митці (І. Франко, Леся Українка, І. Нечуй-Левицький), Т. Шевченко подолання головних вад рідного народу (надмірну емоційність) бачив у переведенні традиційного «кордоцентризму» в нову перспективну якість, де емоційне та раціональне почало будуть гармонійно врегульовані. Таким чином, якщо М. Костомаров науково обґрунтував образ нації як ідеальний фактор буття особистості, то Т. Шевченко дійшов до такого висновку художньо, поєднавши у поетичному рядку «і чужому научайтесь, й свого не цурайтесь» національне та загальнолюдське.

Особливий внесок у розвиток концептуальних засад українського національного характеру зробив П. Куліш. Для нього основою нації була народна маса, а найбільш адекватним виразником та носієм української «душі» – український селянин. Хутір, з точки зору письменника, для українця став тією структурною одиницею, що акумулювала в собі як традиції християнської моралі, духовно-культурні традиції народу, так і своєрідний спосіб господарювання.

Цим митець пояснював усамітнення і зосередженість співвітчизників, замилювання природою, особливу сердечність та виражені жіночі засади культури. При цьому П. Куліш доводив важливість «етнографічної» точності в художньому мистецтві, яка дає змогу достовірно розкрити суттєві риси національного характеру. Лише за такої умови, вважав митець, народ здатний усвідомити своє українське «Я» та витримати психологічні натиски з боку іншої народності. Мірило етнографічної правди було основним для П. Куліша і в оцінці творчості українських письменників, саме тому він так високо цінував художні полотна Г. Квітки-Основ'яненка й Т. Шевченка.

На основі традицій романтизму була побудована програма діяльності західноукраїнського гуртка «народних будителів», внесок яких у розвиток досліджень національного характеру не можна ігнорувати. Головна мета «Руської трійці» полягала в тому, щоб пробудити народ, підняти його етнічну й соціальну самосвідомість, на народній основі відродити літературу. Для реалізації цього завдання була намічена програма вивчення рідної історії та культури, створення праць про історичне минуле України, самотніть мови, національного характеру, культурних традицій, етнокультурну спорідненість українців зі східнослов'янським світом. Поряд із цим етнографічні та фольклорні пам'ятки представники «Руської трійці» використовували і для вивчення сучасного народу, його способу життя, настроїв та почувань.

Прикметно, що члени гуртка відступали від ідеалістичного плумачення традиційних реалій побуту й культури як прояву якогось певного споконвічно закладеного субстрату духовності народу (на противагу німецьким романтикам, із працями яких представники «Руської трійці» були ознайомлені). Зосібна, М. Шашкевич наголошував, що фольклорні твори своїм походженням і функціонуванням пов'язані з різними історичними епохами, тому й особливості національного характеру не є сталими, а постійно, хоч і не помітно, змінюються.

Таким чином, дослідження українськими романтиками національного характеру крізь призму етнотрадиційної культури стали тією відправною точкою, від якої відштовхувалися наступні покоління вчених, розширюючи та поглиблюючи отримані знання. Наприклад, погляд П. Куліша згодом поділив І. Нечуй-Левицький, який у статті «Сьогочасне літературне прямування» (1878) одним із принципів розвитку української літератури проголосив «принцип національності», що «складається з двох прикмет: надвірної, зверхньої – народної мови, і осередкової – глибоко національного психічного характеру народу («душі» твору)». Повнішою мірою особливості національної свідомості були висвітлені автором у дослідженні «Світогляд української

народу» (1876), яке являло собою «ескіз української міфології». Провідним положенням цієї праці стала думка І. Нечуя-Левицького, що саме у фольклорі найглибше відбиваються риси психології, моралі та духовності народу (нації), які разом формують цілісний самобутній світ наших предків. Підкреслюючи обдарованість українців «добрим розумом та багатою фантазією», автор одночасно відзначив пантеїстичну спрямованість українського світовідчуття, зауваживши, що «всі образи для своєї релігії давні українці мусили брати з природи», а «найдавніші українські міфи були в геоморфній й певно в зооморфній формі». «В українській міфології, – писав І. Нечуй-Левицький, – ми бачимо давні форми побуту пастушого й патріархально-хліборобського... Пантеїстична релігія дає широке місце для народної поезії, роблячи всю природу живою, розумною, промовляючою й мислячою. Од того й любов до природи в піснях»¹⁶.

Специфіку українського національного характеру та ментальності через філософсько-антропологічну концепцію серця розглянув П. Юркевич. Переосмисливши ідеї неоплатонізму та патристики, вчений прийшов до висновку, що саме серце є дійсним осердям людського духу. Згодом ці думки розвинув Д. Чижевський, вважаючи ідею «філософії серця» специфічно українською. У «Нарисах з історії філософії на Україні» він писав: «Українцям властива «сердечність», що завжди знаходила відображення у філософських поглядах наших мислителів, а у Юркевича набула вигляду цілісного вчення»¹⁷[307:56]. Однак вважаємо за доцільне наголосити, що сам П. Юркевич розглядав людину, перш за все, як істоту безсмертну, яка не зникає в роді, а має особисте існування в часі й у вічності. На погляд мислителя, людина «ніколи не може бути пасивним вираженням або органом загального родового життя душі», «у ній не повторюється загальний зміст інших екземплярів», тому зосереджуватися потрібно на конкретній, індивідуальній «душі», з її особливими настроями, прагненнями та помислами.

У контексті нашого дослідження важливими залишаються думки вітчизняних істориків В. Антоновича, М. Грушевського, І. Крип'якевича та О. Субтельного, які фокусувалися на нації, виходячи, перш за все, не з політичних чи соціальних чинників, а з її психофізіологічних та духовних якостей. Особливу увагу ці та інші мислителі кінця XIX – початку XX ст. зосереджували на недоліках національного характеру. Наприклад, І. Франко зазначав, що «нашому вільному народу неволя зігнула спину», результатом чого стали такі прищеплені риси, як

¹⁶ Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. К. : Обереги, 1992. С. 5.

¹⁷ Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. Мюнхен : Вільний ун-т, 1983. С. 56.

задума, «недовірлива осторожність» та «пасивна покірливість». Велику надію щодо розвою нації письменник покладав на інтелігенцію, художньо втілюючи свої думки в прозі («Для домашнього вогнища», «Лель і Полель», «Перехресні стежки»).

Ідеал, естетизм українця, різні категорії моралі та етики (добро, зло, етичний вибір, честь, гідність, обов'язок тощо), особливості психології та естетики (духовний аристократизм) нашого народу розглядали у своїх працях Г. Булашев, Ф. Колесса, І. Огієнко, О. Потебня, Т. Рильський, М. Сумцов.

На початку ХХ ст. в Україні студії над зазначеними проблемами мали здебільшого літературний характер (творчість Г. Хоткевича, М. Коцюбинського, М. Куліша, Леся Курбаса, В. Домонтовича, Б. Антоненка-Давидовича, В. Підмогильного, М. Хвильового, Є. Маланюка та інших митців). Досліджувати феномен українського національного характеру в цей час продовжують у діаспорі В. Липинський, Д. Донцов, Ю. Липа, які формування української нації бачили за обов'язкової умови її власної державності. В. Липинський конструктивними елементами національного буття вважав територію, релігію та традицію. З точки зору Д. Донцова, філософська концепція нації повинна будуватися не на відірваних від історії принципах логіки, а на волі нації до життя та влади. Вирішальну роль у функціонуванні та формуванні цієї містичної волі дослідники відводили національній еліті – «аристократії» (В. Липинський) та «активній меншості» (Д. Донцов), яка є носієм національного «духу». Таким чином, запорукою розвитку нації, створення її особливого національного світу відповідно до національного характеру, на думку мислителів, повинна бути активна творча діяльність її представників, оскільки лише та дія, що організує життя, надає йому свій національний характер.

Якщо В. Липинський і Д. Донцов розглядали проблему українського характеру, перш за все, як політичну та ідеологічну, то в дослідженнях Ю. Липи національний характер поставав репрезентантом загальнолюдських цінностей. У праці «Призначення України» автор зауважував, що особливості формування буття нашої держави безпосередньо залежать від українського характеру з такими його рисами, як рівноправність чоловіка та жінки, ввічливість, потяг до краси, свободолюбство тощо.

Те, що В. Липинський в українському національному характері (українській вдачі) окреслював як перевагу чуттєвих елементів над вольовими і розумовими, І. Лисяк-Рудницький назвав бароковістю. «Це видно на перевазі орнаментальних елементів над конструкційними в народному мистецтві-промислі, – писав учений. – Наскрізь бароковою

є також наша мова: вона мало придатна, щоб висловлювати точні, прецизні мислі... Зате вона багата на образкові порівняння, здрібнілості та взагалі всякі поетичні прикраси. Ліризмом надихане все наше повістярство, від Основ'яненка до Хвильового. Тобто в широкому сенсі орнамент переважає над структурою, тому бароко – це стиль, співзвучний українській вдачі¹⁸. У таких працях, як «Україна між Сходом і Заходом», «Формування української нації і народу», «Зауваги до проблеми «історичних» і «неісторичних» націй», І. Лисяк-Рудницький аргументував тезу про так зване українське «пограниччя», яке «знайшло свій вияв також у мистецтві, сполучивши в оригінальний спосіб візантійські й західні первні».

Великий внесок у розвиток концепцій студіювань національного характеру зробили О. Кульчицький, І. Мірчук, Д. Чижевський, М. Шлемкевич, В. Янів та інші. Приміром, Д. Чижевський у «Нарисах з історії філософії на Україні» розглянув три можливих напрямки вивчення «національного типу»: через дослідження фольклору, через характеристику найвиразніших епох, які пережив народ, та найвидатніших його представників. Студія «Риси характерології українського народу» О. Кульчицького та «Нариси з історії української етнопсихології» В. Яніва мають практичну цінність і часом можуть використовуватися як науково-методологічна база в процесі аналізу творів художньої літератури.

У радянські часи «дослідження у сфері масової психології та свідомості зводилися до вивчення масової ідеології, на основі якої будь-яке явище такого типу визначалося директивно як єдино правильне визначення «радянського народу». Навіть студіювання літературознавчої категорії характеру в красному письменстві зводилося до створення «ідейно-етичного еталону людини соціалістичної формації». Таким чином, коло проблем у дослідженнях цього періоду обмежувалося здебільшого аналізом «комуністичного світогляду» (і письменників, і їх героїв), який був визначальним у структурі соціалістичної особистості.

Переломним у цьому контексті виявився початок 1990-х років ХХ ст., коли з'явилася можливість переосмислити такі поняття, як «народ», «нація», «національний характер», «національна ментальність». Український національний характер став об'єктом дослідження таких вітчизняних учених, як П. Гнатенко, І. Грабовська, О. Забужко, В. Касьян, В. Шамрай, А. Швецова та інші. Засадничі поняття в студіях

¹⁸ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2-х т. / Пер. з англ. / Центр досліджень історії ім. П. Яцика, Канадський ін-т українських студій Альберт. у-ту. К.: Основи, 1994. Т. 1. 531 с.

згаданих авторів трактуються по-різному, інколи суперечливо, проте здебільшого розвідки характеризуються науковою глибиною та фаховим аналізом. Переважна більшість учених сходиться на тому, що поняття «національний характер» охоплює типові якості і психічні особливості етнічної спільноти, які формувалися етносом упродовж багатьох віків проживання його на спільній території та відрізняють його від інших сусідніх народів.

Проблеми змісту і структури національного характеру висвітлені в етнопсихологічних дослідженнях В. Павленко, М. Пірен та інших науковців. Посилаючись на згаданих авторів, а також на студії таких американських вчених, як А. Кардінер та Р. Ліптон, виходимо з розуміння нації як особливого суб'єкта, цілісної особи, якій притаманні певні психологічні ознаки.

Чимало авторів, використовуючи досвід попередніх поколінь, слушно розглядають національний характер у безпосередньому зв'язку з проблемою формування національної ідеї (А. Гусначенко, І. Кресіна, І. Мойсеїв) тощо.

Протягом останніх десятиліття з'явилася низка досліджень, присвячених особливостям художнього відтворення національного характеру у творчості деяких українських письменників, зокрема Г. Квітки-Основ'яненка, П. Куліша, І. Нечуя-Левицького, М. Куліша, Д. Мордовця, В. Вінграновського, Г. Хоткевича та інших. У своїх працях учені здебільшого зосереджуються на притаманних українцям психологічних рисах та специфіці їх втілення у творах митців. Наприклад, О. Вертій, проаналізувавши світоглядні засади П. Куліша, різноаспектно дослідив явища народного побуту, фольклору, літератури, багатогранність духовного світу українців. Складовою концепції національного буття у творчості письменника О. Вертій називає народний світогляд, глибоке вивчення якого дало П. Кулішеві можливість розкрити джерела самотності, умови формування і становлення національних характерів. Важливою видається думка науковця про те, що народне світобачення обумовлює національний характер, авторську оцінку подій, явищ, зміст ідеалу письменника, національну своєрідність психологізму, філософічність світосприйняття, що й визначає особливість творчої індивідуальності кожного з митців¹⁹. Подібної думки дотримується й Л. Горболіс, наголошуючи на значному впливі на творчість Г. Квітки-Основ'яненка українського фольклору, звичаїв і традицій.

Особливості втілення національного характеру та української ідеї у художньому доробку І. Нечуя-Левицького розглянула І. Приходько.

¹⁹ Вертій О. Пантелеймон Куліш і народна творчість. Тернопіль, 1998. 120 с.

У поле зору авторки потрапили окрім творів письменника деякі з його досліджень, зокрема стаття «Сьогоднішнє літературне прямування», у якій митець взаємопов'язав характер народу з його мистецтвом, літературою. Слушною видається думка І. Приходько про те, що під час аналізу твору будь-якого письменника потрібно пам'ятати, що це, перш за все, авторське бачення і художнє малювання із значним суб'єктивним струменем²⁰.

До проблеми національного характеру в українській драматургії 20-30-х років ХХ ст. звернувся В. Працьовитий, детально розглянувши особливості доробку М. Куліша²¹. Учений схиляється до думки, що письменник тонко відчував розмаїтий український світ, і це дало йому змогу майстерно (хоча, можливо, й підсвідомо) виразити у драмах непокірний козацький дух, показати велич і трагедію українця, наголосити на окремішності національної психіки.

Прагненням осмислити ідейний та естетичний зв'язок специфічної сутності художнього міфологізму української прози і створеного нею образу родової людини як типу національного характеру через «народно-міфологічний пласт» (первісний міф, архаїчний ритуал, архетипи) позначена праця В. Нарівської «Національний характер в українській прозі 50–70-х років ХХ ст.» (1994). У ній авторка осмислює міфологізм як фактор, що дієво сприяє посиленню філософсько-узагальнюючого начала в літературі, а відтак допомагає глибше збагнути сутність національного характеру як людської цілісності на певній стадії її культурно-історичного розвитку. На думку дослідниці, «Лебедина зграя» В. Земляка та «Зачарована Десна» О. Довженка – це типові структури творів саме міфологічного характеру про буття українського народу в ХХ столітті, це своєрідний екзистенційний зріз життя, орієнтований на гармонію людини з природою і суспільними чинниками, які або сприяють тій гармонії, або порушують її²².

Таким чином, проблема національного характеру завжди була надзвичайно актуальною й важливою у контексті еволюції української інтелектуальної культури. Пов'язана з усвідомленням окремішності народу, з особливостями його соціально-політичного самовизначення, вона постійно привертала до себе увагу вітчизняних письменників, філософів, політологів, істориків, культурологів тощо. Значний внесок

²⁰ Приходько І. Українська ідея в творчості І. Нечуя-Левицького. Львів : Каменяр, 1998. 70 с.

²¹ Працьовитий В. Національний характер в українській драматургії 20–30-х років ХХ століття. Львів : Ліґа-Прес, 1999. 283 с. Працьовитий В. Український національний характер у драматургії М. Куліша. Львів : Світ, 1998. 182 с.

²² Нарівська В. Національний характер в українській прозі 50–70-х років ХХ століття. Дніпропетровськ : В-во ДДУ, 1994. 204 с.

у розробку цього питання в Україні робили й продовжують робити літературознавці, які на сучасному етапі розвитку науки належно оцінюють твори талановитих митців з урахуванням традицій, звичаїв, психологічних особливостей та генетичних задатків української нації. Однак чимало аспектів цієї багатопланової проблеми ще залишаються поза увагою дослідників. Зокрема, потребують глибших студій особливості вживання та функціонування поняття «національний характер» у науках про художню творчість, а також з'ясування специфіки досліджень цього концепту у творах конкретних вітчизняних авторів.

2. Особливості дослідження національного характеру в художній літературі

Процес розвитку філологічної науки знаходить своє вираження не лише у збільшенні суми накопичених знань, але й у застосуванні нових підходів до вивчення літератури, які дозволяють узагальнити набуті знання і відшукати більш оптимальні шляхи вирішення літературознавчих питань. У цьому контексті дослідження художніх творів вітчизняних авторів на основі етнопсихологічних особливостей актуальне й виправдане, оскільки в ньому на перший план виходить, як слушно зауважив І. Тен, не тільки «психологія творця, а й психологія народу та часу». Важливість такого підходу до мистецтва була підтверджена ще Л. Февром, який наголошував, що розуміння людської творчості (зокрема історичної) неможливе без урахування глибин духовної сутності людини. Кожна епоха, на думку мислителя, розглядає минуле по-своєму, створюючи власне бачення світу, його специфічний образ. Основою цього бачення є не довільна фантазія, а спільне розумове та психічне оснащення конкретної епохи. Найвідомішим дослідженням вченого, що присвячене показу якісної невідповідності, протиставленню структури свідомості людей XVI ст. та людей сучасності, є праця під назвою «Проблема зневіри в XVI ст.: релігія Рабле». У ній цінними виявилися роздуми Л. Февра про можливість людської свідомості сприймати світ, обумовлений його культурою та часом, про «розумове забезпечення», яке успадковується від попередніх поколінь та разом із тим непомітно змінюється у процесі творчості людини та всієї історичної практики.

До загального вчений ішов через одичне та індивідуальне, використовуючи масові однотипні джерела, які б давали можливість виявити константи, стереотипи, типові феномени та ситуації. З одного боку, метод дослідження елементів «елітної» культури (літературні джерела), яким користувався Л. Февр, менше розкриває загальні риси, оскільки в таких пам'ятках здебільшого яскравим є індивідуальне,

унікальне, яке переважає над загальним та типовим. Але, з іншої позиції, кінцевий результат подібних студій обумовлюється насамперед задумом дослідника.

Думку про взаємовплив національного характеру та художньої творчості поділяють також українські вчені, наприклад, М. Гончаренко, Л. Горболіс, Г. Грабович, О. Забужко, Н. Зборовська, Н. Михайловська та інші. Зокрема, М. Гончаренко зауважує, що національний характер виявляється безпосередніше і повніше в тих галузях творчості, які тісно пов'язані з почуттям людей, їхньою психологією. Аналізуючи специфіку зображення історичних подій Т. Шевченком, Г. Грабович приходять до висновку, що «правду про українське минуле неможливо вивчити з книжок та архівів або вибрати з мотлоху особистих знань». За Шевченком, з точки зору вченого, цю правду можна пізнати, тільки звернувшись до колективної душі власного народу. Її треба не вивчати, а відчувати чи сприймати як одкровення. Саме тому «минуле, прив'язане до народного досвіду й наснажене ним, зберігається у колективній пам'яті, у піснях, думках та легендах, втілюється в напівлегендарних та народних героях»²³.

Оскільки радянське літературознавство вищенаведені сентенції трактувало як хибні, предметом філологічної науки вони стали лише з часів набуття Україною незалежності. Сучасна наука вже збагатилася низкою розвідок, присвячених особливостям відтворення вдачі українців у конкретних художніх творах²⁴. Постановка цієї проблеми («з позицій національно-суспільних ідеалів» обумовила виникнення нових методологічних підходів до проведення зазначених студій²⁵. Деякі вчені (В. Працьовитий) застосовують порівняльно-історичний та порівняльно-типологічний методи дослідження українського характеру як художньо-естетичного феномену в літературі щодо характерів інших етнонаціональних спільнот (поляків, росіян тощо). Зауважимо, що психологічні особливості українців через етнічне відмежування їх від найближчих сусідів розглядали ще В. Антонович та М. Костомаров.

²³ Грабович Г. Поет як міфотворець: Семантика символів у творчості Тараса Шевченка. К.: Критика, 1998. С. 60.

²⁴ Романенко Л. Модель національного характеру у творчості В. Гжицького (на матеріалі роману «Кармалюк»). Вісник Маріупольського державного гуманітарного університету. Серія: Філологія. 2009. № 2. С. 245–255. Нестеренко Н. П. Український національний характер у художньому дискурсі: моделювання національних типів. Український світ у наукових парадигмах : зб. наук. пр. / Харків. нац. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди ; Харків. іст.-філол. т-во ; [редкол.: О. О. Маленко (голов. ред.) та ін.]. Харків : ХІФТ, 2015. Вип. 2. С. 19–25.

²⁵ Руденко Ю. Український національний характер: сутність, витоків і шляхи формування в учнів і студентів. Біла Церква: Час змін Інформ, 2019. 312 с.

Г. Грабович, С. Павличко та інші літературознавці використовували характеристику внутрішньої суперечності вдачі українців як самодостатньої єдності, проводячи такий аналіз здебільшого з позицій психоаналітичної школи. Окремі дослідники (наприклад, Н. Михайловська) аналізують український характер через виділення певного світоглядно-психологічного типу з конкретним набором психічних ознак. У такому варіанті національний характер розглядається як даність і не підлягає критичному аналізу. Окрім цього, існує шлях дослідження міфологічних, історичних, філософських джерел, що обумовлюють національний характер як теоретичну концепцію та як художньо-естетичну категорію пізнання дійсності (О. Забужко, В. Працьовитий). Натомість Н. Зборовська, В. Нарівська та інші прагнуть з'ясувати ідейний та естетичний зв'язок специфічної сутності художнього міфологізму української прози і створеного нею національного характеру через «народно-міфологічний» пласт, тобто через первісний міф, архаїчний ритуал, систему основних міфологем тощо.

Незважаючи на появу в сучасному літературознавстві низки студій, присвячених рецепції характеру українців, чимало пов'язаних з цією темою питань все ще залишаються поза увагою вчених. Найчастіше дослідники під час аналізу мистецьких полотен у контексті національного характеру здебільшого обмежуються виділенням тих чи інших психологічних ознак наших співвітчизників. Зосібна, виокремлюються такі основні (на думку, наприклад, Т. Гетало, П. Гнатенка, І. Грабовської, Н. Михайловської, А. Швецової) риси українців, як кордоцентризм (від лат. *cordo* – серце), антеїзм (від імені антично-міфологічного персонажа Антея), індивідуалізм, перевага емоційного начала над раціональним. Інші вчені до найусталеніших прикмет українського національного характеру відносять релігійність, толерантність, ввічливість, емоційність, демократизм, волелюбність, патріотизм, людяність, милосердя, щедрість і вразливість, терпіння і тактовність тощо. У той же час серед недоліків називають нестабільність і суперечливість вдачі, брак колективної волі, національної солідарності та згоди. Однак проблема національного характеру як естетичного феномену надзвичайно складна і не обмежується виокремленням тих чи інших психологічних прикмет, які здебільшого залежать від сфери буття українців, що її обирає автор для дослідження. Як слушно зауважує І. Грабовська, опис і виділення конкретних характеристичних рис не означає, що саме ці риси чи саме цей набір характеристик притаманний кожному українцеві. У певному розумінні, завдання вченого полягає у створенні «ідеального типу представника конкретної нації». І лише в такому сенсі, вважає авторка, зазначені

студії виправдані, оскільки можуть стати основою для поглибленого аналізу історичного розвитку спільноти та прогнозів її майбутнього.

З іншого боку, досліджуючи особливості національного характеру в красному письменстві, потрібно пам'ятати, що він є поєднанням рис, поширених серед багатьох народів. Напевно, немає жодної історичної спільноти, при аналізі психічних структур якої не можна було б віднайти риси, притаманні, наприклад, українцям. Специфіка національного характеру, таким чином, обумовлюється поєднанням та домінуванням тих чи інших характеристик. Варто погодитися із зауваженнями деяких науковців з приводу того, що характер нації не можна редукувати лише до суто психологічних феноменів. Останні невід'ємні від тих форм життєвого світу, форм діяльності, особливостей тілесної організації людей та інших обставин, котрі не тільки зумовлюють виникнення психологічних феноменів, а й служать підґрунтям постійного їх самовідтворення, закріплюють їх як усталені психологічні форми.

В образі національного характеру, з точки зору, наприклад, С. Пролєєва та В. Шамрай, перед нами постає історія, відтворена у певних формах поведінки, пріоритетів, уподобань людей, що належать до конкретного народу. Звідси – національний характер – це й ті риси, завдяки яким людей можна зарахувати до етносу, й особливий вимір буття, через який здійснюється самовизначення та приналежність особи до людського роду. Це форма самосвідомості, представлена та вихована певною національною культурою за умов існування нації (народу) як цілісного, активного суб'єкта²⁶. У цьому плані виняткове місце належить світові символічних та культурних значень, в якому національні прикмети виказують себе, усвідомлюються та втілюються. Тому в поле зору дослідника ментальних структур повинні обов'язково потрапляти не лише традиції, звичаї, обряди, міфологія, фольклор та первісна релігія українців, а й особливості національної етики та естетики, психології та філософії.

Нагадаємо, що утворений у результаті художнього мислення матеріал лише частково усвідомлюється й раціоналізується як у межах самого мистецтва, так і поза ним. Інша частина стає надбанням неусвідомлюваного досвіду суспільства, вираженого в дологічній емоційно-образній формі мистецтва, тому що етнопсихологічні ознаки народу обов'язково відбиваються на духовному світі письменника і позначаються на його мисленні та творчості. Таким чином, особливості національного характеру проявляються в полотнах митців здебільшого

²⁶ Пролєєв С., Шамрай В. Національний характер і українське буття. Феномен української культури: методологічні засади осмислення. К.: Наук. думка, 1996. С. 130–142.

через інтуїцію, творче натхнення, незвичайні асоціації, прориви в трансцендентне тощо.

Це спостеріг ще І. Франко, наголошуючи, що глибинні пласти душевної організації митця живляться як із джерел індивідуальних вражень, переживань та прагнень, так і не усвідомлюваними індивідом елементами суспільної свідомості, що активно впливають на хід духовно-практичної діяльності (концепція «верхньої» та «нижньої» свідомості). Вмістилище пережитих раніше сприймань, сукупність картин і образів, неясних поривів, симпатій та антипатій, а ширше – «найбільша частина усіх сугестій, в яких чоловік вбирає в себе здобутки многотисячолітньої культурної праці всього людського роду», знаходиться, на думку мислителя, саме під нижньою свідомістю.

У цьому контексті виходимо на один із найважливіших рівнів національного характеру (як осердя етнопсихології), так зване «несвідоме» – змісти та процеси, які не усвідомлюються, про що говорив З. Фройд, та «колективне несвідоме» (К.-Г. Юнг). «Колективне», бо йдеться про несвідоме, що має не індивідуальну, а загальну природу, тобто воно включає в себе на противагу «особистісній душі» зміст та образи поведінки, які притаманні кожному індивіду. Це універсальне сховище історичного досвіду людини, тому в певному сенсі можна сказати, що особистість завжди носить із собою усю свою історію (онтогенез) і прадавні відбитки історії людства (філогенез). З цього приводу Є. Маланюк виділяв ще «національне підсвідоме», джерелом якого, на думку мислителя, є інформація, що тисячоліттями закодовується в психіці людини й виявляється не раціональним, а вродженим чуттєвим способом. Творчість у цьому внутрішньому часовому просторі відіграє об'єднуючу роль, оскільки «вектор творчої активності спрямований не тільки у майбутнє, до внесення у світ якихось новацій, а й у минуле, на заглиблення в надра культури, відтворення втраченого і нескінченний розвиток особистості»²⁷.

Відомо, що незмінною сферою зацікавлень обох представників психоаналізу (і З. Фрейда, і К. Юнга) була художня творчість (література), у якій найповнішою мірою несвідоме переплітається із свідомим, а раціональне із ірраціональним, конституюючи таким чином нову якість. Ця якість, на думку З. Фрейда, забезпечується винятковою роллю уяви в процесі художньої творчості. Зрештою, мистецтво взагалі трактувалося мислителем як плід уяви й таке, що не піддається науковому декодуванню, а оскільки літературні праці є найвитонченішими зразками людської творчості, їх доцільно тлумачити з точки

²⁷ Білова Г. Несвідоме як джерело творчої діяльності : автореф. дис. на здоб. ступеня кандидата філософ. наук : 09.00.04. Х., 1997. 23 с.

зору втілення найдавніших психічних (здебільшого сексуальних) реакцій людини. Конкретні докази цього вчений розгорнув у праці «Художник та фантазування».

На відміну від З. Фрейда, К. Юнг говорив не про індивідуальний, а про загальний зміст символіки, утверджуючи поняття архетипу як «колективного несвідомого» (йдеться про феномени, які Платон називав «вічними ейдосами», Данте – «дороговказами буття», а Гете та Кеплер – «праформами»). Архетипи – це праобрази, первісні ідеї, прадавні взірці колективної, збірної підсвідомості. Вони формуються в глибинах несвідомого і одвічно існують в свідомості людства та, передаючись із роду в рід, із покоління в покоління, у кінцевому підсумку мотивують вчинки та дії людини. На думку К. Юнга, архетипи найяскравіше постають у міфах, фантазіях, снах, галюцинаціях, художній творчості у вигляді стійких мотивів та асоціацій. Це вроджені психічні структури, зосереджені в глибинах «колективного несвідомого», які закладають підвалини як специфічно національної, так і загальнолюдської символіки.

Дослідження архетипів має виняткове значення для рецепції національного характеру в художніх творах, оскільки дозволяє простежити первісні форми осягнення довкілля та внутрішнього світу, позачасові підстави думок та почуттів, відображені у багатстві міфологічних тем, колективний осад історичної минувшини, що закарбований в етногенетичній пам'яті, а тому наділений архаїчними прикметами. Саме архетипи розглядаються як одне із потужних і невичерпних джерел літератури та мистецтва, як, скажімо, архетип могили в творчості романтиків, лісу та землі в повісті О. Кобилянської «Земля», міста в ліриці Б.-І. Антонича, степу в доробку Т. Шевченка чи Є. Маланюка. Ці та інші праобрази, впливаючи на поверхню свідомості у літературному творі, актуалізують загальні стрижневі ознаки, іманентно притаманні національному характерові, ментальності й водночас людському родові. Однак потрібно пам'ятати, що будь-який образ несе в собі велику кількість інформації, тому цілісне уявлення в жодному випадку не можна зводити до суми аналітичних міркувань, воно не формується виключно у сфері *ratio*, а швидше просто відчувається.

На думку С. Кримського, подібні реконструкції можна оцінювати і як занурення в минуле, і як проекцію в майбутнє. Вони асоціюють особливе методологічне бачення, коли завдяки перетворенню минулого в символи останніми окреслюються смисли майбутнього, а архетипи висвітлюються як «культура попереду нас». Тому реконструкція архетипів дозволяє не лише вести мову про приналежність того чи

іншого культурного діяча до певної національної традиції, а й аналізувати транснаціональні процеси (яскравою у цьому плані є творчість М. Гоголя).

З іншого погляду, в літературі як іманентній, самодостатній естетичній комунікації важливо не лише простежити вияви архетипного в творах окремих авторів, а й з'ясувати міру індивідуального в рецепції тих чи інших мотивів різними письменниками шляхом аналізу «безпосереднього інтимного досвіду» в його конфлікті з «вищою силою – з колективною свідомістю». У цьому контексті постає ще одна проблема, окреслена З. Фройдом загальною формулою «автор-витвір» та доповнена К. Юнгом посиланням на стосунки «автор-традиція» і «автор-реальність». В українському літературознавстві цими питаннями, а також «таємницями» здатності митців проникати в глибини чужого «я» (тобто «перевтілюватися») цікавилися І. Лапшин, Б. Лезін, Д. Овсянико-Куликовський та інші. І. Франко у статті «Із секретів поетичної творчості» зауважував, що кожен митець, «окрім свідомого «я», мусить мати в своїм нутрі ще якийсь друге «я», котре має окрему свідомість і пам'ять, своє окреме почуття та свою застанову. Поет для dokonання сугестії повинен розворушити свою духовну істоту і другий раз пережити все те, що хоче вилити в поетичнім творі... Але його сугестія повинна зворушити так само внутрішню істоту читача, вводячи в неї нове зерно життєвого досвіду, нове пережиття і одночасно об'єднуючи те нове із запасом виображень та досвідів, які є активні або які дримають в душі читачевій»²⁸.

Звернення до авторської індивідуальності тут не випадкове, оскільки мистецтво – це перш за все ідейно-художня інтерпретація дійсності з погляду письменника і його сучасності. У будь-якому творі митець свідомо або несвідомо «документалізує» власну своєрідність світосприйняття, особисті нахили до раціонального чи ірраціонального мислення, до міметичних принципів (принципів уподібнення) чи розкутого образотворення, власний естетичний смак, що в сукупності формують неповторне духовне явище. Таким чином, проблема творчості стає проблемою кожної людини, яка шукає істину та різноманітні можливості втілення свого «я», власної суб'єктивності. Щоб зрозуміти індивідуальність людини та її творіння, необхідно знайти відповідь на її екзистенційні питання, її власну потаємну релігію.

Досліджуючи прикмети національного характеру в літературі, яка має самодостатню естетичну цінність, необхідно зважати також на те, що

²⁸ Франко І. Із секретів поетичної творчості. Зібрання творів: У 50 т. Т. 41: Літературно-критичні праці (1890–1910) / Упор. та ком. В. Кречотня, Т. Третяченко. К. : Наук. думка, 1984. С. 46.

письменник як творець відрізняється не лише від більшості інших людей, а й від самого себе в повсякденному бутті, обтяжений «особистим темпераментом». У художній творчості митець звільняється від свого емпіричного «Я», перебуває в «позазнаходженні». Він споглядає світ без себе, тому і звичайні речі бачить по-новому. З другого боку, не можна ігнорувати й досвід інтерпретаторів авторської творчості, адже художня література – це не тільки тексти чи особливий вид буття, це стан культури, свого роду спів-буття, у якому кожен читач є ланкою «діалогу» чи «інтерації» між витвором і його реципієнтом.

Студіюючи художні твори крізь призму національного характеру, необхідно враховувати, що концепт «характер» в літературно-художньому просторі, безумовно, відрізняється від психологічних, соціологічних та інших тлумачень цього феномена. Він являє собою органічну єдність загального, повторюваного та індивідуального, неповторного; об'єктивного (соціально-психологічна реальність людського життя, що стала праобразом для літературного характеру) і суб'єктивного (осмислення та оцінка праобразу автором). У результаті національний характер як естетична категорія є поєднанням і позитивних, і негативних загальнолюдських рис у конкретних історичних умовах буття нації. Оскільки творчість митця не можна відокремити від загального духовного розвитку середовища, у якому відбувалося становлення його особистості, то окремі твори (як і окремих героїв) доцільно розглядати не тільки як фрагменти епохи, конкретної історичної суспільства, але й національної культури загалом.

ВИСНОВКИ

Отже, прикмети національного характеру найяскравіше проявляються в фольклорі, звичаях і традиціях народу, обрядах і ритуалах, віруваннях та повір'ях, міфології та демонології тощо. Усе це є основою світоглядних уявлень людей, найважливішою складовою духовного життя, а тому повинно обов'язково потрапляти в поле зору дослідників творчості крізь призму етнопсихологічних структур. З іншого боку, окрему увагу необхідно звертати на особливості функціонування у творах національних символів, архетипів, праобразів, які допомагають по-новому осмислити людину та відкрити нові сторінки в її дослідженні.

Важливо пам'ятати, що в процесі вивчення літератури крізь призму національного характеру жодні дефініції не здатні замінити досвід і стати зрозумілими незалежно від нього, але вони можуть допомогти людині розширити естетичні знання, заповнити деякі культурно-філософські прогалини. У цьому контексті актуальною видається думка

деяких вчених (В. Павленко, М. Пірен) про те, що національний характер ніколи не можна пояснити науково у всіх дрібницях, його потрібно прийняти як даність, особливо коли мова йде про художній твір (і не тільки про нього), який стає джерелом безкінечної кількості рецептивних актів і за яким завжди залишається принцип незакінченості та відкритості.

АНОТАЦІЯ

У наші дні проблема ментальності та національного характеру викликає підвищений інтерес як у філософії та культурології, так і в історії, політиці, філології, психології та інших науках. Актуальність зазначеного питання обумовлюється, перш за все, постійними процесами самоусвідомлення людиною себе як суб'єкта духовної діяльності. Крім того, в складних умовах перехідного періоду загострюються проблеми вивчення внутрішніх підвалин українського суспільства та виявлення його особливостей, тому виникає необхідність створення загальноукраїнського інтелектуального діалогу з приводу того, якою є і якою може бути українська людина.

Розділ присвячено проблемі дослідження національного характеру крізь призму художнього тексту. Автори звертають увагу на підсвідомі фактори, архетипи та символи в структурі національного характеру.

Література

1. Білова Г. Несвідоме як джерело творчої діяльності : автореф. дис. на здоб. ступеня кандидата філософ. наук : 09.00.04. Х., 1997. 23 с.
2. Вертій О. Пантелеймон Куліш і народна творчість. Тернопіль, 1998. 120 с.
3. Гердер Й. Ідеї до філософії історії людства. К. : Наука, 1977. С. 470–471.
4. Гетало Т. Онтологія ментальності: філософсько-культурологічний аналіз : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата філософ. наук. : 09.00.04. Х., 1999. 22 с.
5. Гнатенко П. Український національний характер. К. : ДОК-К, 1997. 116 с.
6. Грабович Г. Поет як міфотворець: Семантика символів у творчості Тараса Шевченка. К. : Критика, 1998. 604 с.
7. Грабовська І. Проблема засад дослідження українського менталітету та національного характеру. *Сучасність*. 1998. № 5. С. 58–70.
8. Кравченко П. Інтеграція ментальності та історизму в практиці історичної освіти. *Практична філософія*. 2001. № 1. С. 211–219.

9. Лаврик О. Ментальність та національний характер: проблема засад дослідження (літературознавчий аспект). *Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Філологія.* № 557. Х., 2002. С. 327–331.

10. Лисий І. Менталітет і духовна культура українців. *Філософська і соціологічна думка.* 1995. № 11–12. С. 37–59.

11. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2-х т. / Пер. з англ. / Центр досліджень історії ім. П. Яцика, Канадський ін-т українських студій Альберт. у-ту. К. : Основи, 1994. Т.1. 531 с.

12. Нарівська В. Національний характер в українській прозі 50–70-х років ХХ століття. Дніпропетровськ : В-во ДДУ, 1994. 204 с.

13. Нестеренко Н. П. Український національний характер у художньому дискурсі: моделювання національних типів. Український світ у наукових парадигмах : зб. наук. пр. / Харків. нац. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди ; Харків. іст.-філол. т-во ; [редкол.: О. О. Маленко (голов. ред.) та ін.]. Харків : ХІФТ, 2015. Вип. 2. С. 19-25.

14. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. К. : Обереги, 1992. 88 с.

15. Пірен М. Основи етнопсихології. К. : Друкарня МВС України, 1998. 440 с.

16. Працьовитий В. Національний характер в українській драматургії 20–30-х років ХХ століття. Львів : Ліга-Прес, 1999. 283 с.
Працьовитий В. Український національний характер у драматургії М. Куліша. Львів: Світ, 1998. 182 с.

17. Приходько І. Українська ідея в творчості І. Нечуя-Левицького. Львів : Каменяр, 1998. 70 с.

18. Пролєєв С., Шамрай В. Національний характер і українське буття. Феномен української культури: методологічні засади осмислення. К. : Наук. думка, 1996. С. 130–142.

19. Романенко Л. Модель національного характеру у творчості В. Гжицького (на матеріалі роману «Кармалюк»). *Вісник Маріупольського державного гуманітарного університету. Серія: Філологія.* 2009. № 2. С. 245–255.

20. Руденко Ю. Український національний характер: сутність, витоки і шляхи формування в учнів і студентів. Біла Церква : Час змін Інформ, 2019. 312 с.

21. Субтельний О. Історія України. К. : Либідь, 1993. С. 279.

22. Франко І. Із секретів поетичної творчості. Зібрання творів: У 50 т. Т. 41: Літературно-критичні праці (1890-1910) / Упор. та ком. В. Кречотня, Т. Третяченко. К. : Наук. думка, 1984. С.45-119.

23. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. Мюнхен : Вільний ун-т, 1983. 175 с.

24. Швецова А. Національний характер як феномен культури.
Сімферополь : Таврія, 1999. 264 с.

Information about the authors:

Lavryk Oksana Vasylivna,
Candidate of Philological Sciences,
Associate Professor at the Department of Information Activities
and Media Communications
Odesa Polytechnic National University
1, Shevchenka ave., Odesa, 65044, Ukraine

Tkachenko Iryna Volodymyrivna,
Senior Lecturer at the Department of Philosophy and Pedagogy
of Professional Training
Kharkiv National Automobile and Road University
25, Yaroslava Mudrogo srt., Kharkiv, 61002, Ukraine